

Dragojla, Ivana, Mani - Subverzija kao dijalog?

Odža, Ivana

Source / Izvornik: **Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu, 2020, 95 - 110**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

<https://doi.org/10.38003/zrffs.13.6>

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:172:523331>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-19**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of humanities and social sciences](#)

UNIVERSITY OF SPLIT

UDK 821.163.42.09-055.2

Izvorni znanstveni rad

Primljeno 2. svibnja 2020.

DOI: 10.38003/zrffs.13.6

Ivana Odža
Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet
HR-21000 Split, Poljička cesta 35
iodza@ffst.hr

DRAGOJLA, IVANA, MANI – SUBVERZIJA KAO DIJALOG?

Sažetak

U radu se razmatraju dnevnički zapisi dviju hrvatskih autorica, Dragojle Jarnević (1812. – 1875.) i Ivane Brlić-Mažuranić (1874. – 1938.) te autobiografski roman *Fališ mi u proljeću, u jeseni, u ljetu, u zimi*, Mani Gotovac (1939. – 2019.). Navedena djela svojim poetičkim obilježjima, u širokom smislu riječi, slijede matricu ženskog pisma, nerijetko obilježenog iskustvom traume. Trauma se često manifestira autodestruktivnošću književnog subjekta iskazanom na dvama načinima: specifičnom uporabom jezičnih elemenata i/ili, na sadržajnoj razini teksta, eksplicitnim govorom književnog subjekta o vlastitim autodestruktivnim porivima, potaknutima nemogućnošću uspostavljanja zadovoljavajućeg odnosa s važećim društvenim paradigmatima – obuhvatit ćemo ih simbolično nazivom 'autoriteti'. Uz pretežno subverzivan odnos prema autoritetima, što rezultira autodestruktivnošću književnog subjekta, uočljiv je u Jarnević i Brlić-Mažuranić, obrnuto recipročan odnos između dinamike izražavanja autodestruktivnog i uvažavanja metafizičkog kao jednog oblika autoriteta. Kod Gotovac je odnos prema metafizičkom drukčiji u odnosu na njezine prethodnice, riječ je o svojevrsnom modelu »doživljaja vjere u nevjeri« (Šimundža). Cilj je rada: (1) razmotriti različite manifestacije autodestruktivnoga u književnih subjekata, (2) razmotriti odnos autodestruktivnog i metafizičkog te (3) otvoriti mogućnost drukčijeg iščitavanja subverzivnog elementa ženskog pisma razmatranjem pitanja može li se subverzivan odnos prema autoritetima promatrati kao latentna tendencija prema uspostavljanju dijaloga s njima.

Ključne riječi: autodestruktivnost, autoritet, božansko, dijalog, Dragojla Jarnević, Ivana Brlić-Mažuranić, jezično oblikovanje stvarnosti, Mani Gotovac, subverzivnost, žensko pismo

1. Uvod

Razmatrat će se dnevnički zapisi dviju hrvatskih autorica – Dragojle Jarnević (1812. – 1875.) i Ivane Brlić-Mažuranić (1874. – 1938.) te autobiografski roman *Fališ mi u proljeću, u jeseni, u ljetu, u zimi*, Mani Gotovac (1939. – 2019.). Ovakav odabir analiziranih djela motiviran je dvostrukim kriterijem: kronološkim i poetičkim. Poetički, u širokom smislu riječi možemo govoriti o ženskom pismu. Govorimo li o kronološkom kriteriju, riječ je, slikovito izrečeno, o 'početku' i 'kraju' hrvatskoga ženskog pisma. Iako je dnevnički i autobiografski izričaj trebao proći teži inicijacijski put u prostor književnosti, proces je u konačnici zaključen. Čini se da je opredjeljenje

Ivane Brlić-Mažuranić za izražavanjem u formi dnevnika imalo veze s doživljajem takve književne vrste kao prikladnog surogata za (zabranjeno) pisanje 'prave' književnosti – naime, sumnje u svoj spisateljski talent povjerava dnevniku kao knjizi intimnoga značenja koja, proizašlo bi iz toga, nema istinski književni, već ispovjedni karakter.¹ Dvojbe koje su se javljale oko pozicioniranja dnevnika (i drugih autobiografskih oblika) unutar književnosti rasplinjavaju se konstatacijom koja bi donekle mogla poslužiti kao rezime rasprave – o »pretakanju faktografske zbilje u estetsku činjenicu« (Oraić Tolić 2005: 191). Autobiografska proza, kojoj se dnevnik priključuje kao jedan od izražajnih oblika (usp. Zlatar 1998), nije dakle, projiciranje gole stvarnosti, već svjesno isprovocirana potreba za stvaranjem privida stvarnosti, odnosno njezina književnog oblikovanja koji od toga trenutka postoji kao autentična tvorevina književnog subjekta, neovisna o osobi koja je piše. Subjekt (osoba) pretvara se u književni subjekt (lik) i jedino ga je takvim moguće promatrati, bez obzira na stupanj preklapanja spomenutih kategorija. Odgovara to općeprihvaćenim tezama o književnosti kao novooblikovanoj stvarnosti (usp. Solar 2004). Autobiografski diskurs najčešći je žanrovski odabir ženskog pisma pod čime vrlo općenito rečeno, podrazumijevamo 'žensku senzibilnost' iskazanu različitim vidovima introspekcije književnog subjekta, na što ćemo u nastavku detaljnije podsjetiti osvrtom na temeljne odrednice i prijeopore ženskog pisma. Iskustvo traume jedno je od njegovih prepoznatljivih mjesta. U analiziranim primjerima, trauma je, među ostalim, iskazana autodestruktivnošću književnog subjekta koja se manifestira na dvama načinima: specifičnom uporabom jezičnih elemenata (razgradnjom književnog teksta ili uporabom jezičnog instrumentarija koji odražava unutarnja stanja književnog subjekta) i/ ili na sadržajnoj razini eksplicitnim govorom autorica o vlastitim autodestruktivnim porivima, potaknutima najčešće nemogućnošću uspostavljanja zadovoljavajućeg odnosa s važećim društvenim paradigmama – obuhvatit ćemo ih simbolično nazivom 'autoriteti'. Zanimat će nas manifestacije autodestruktivnog u intimnom izričaju književnog subjekta te veza autodestruktivnosti i odnosa prema metafizičkom. Autodestruktivnost je prepoznatljivo obilježje ženskog pisma, a često proizlazi iz odnosa književnog subjekta prema autoritetu. Što je autoritet jači, otpor je (u vidu autodestruktivnosti), kao posljedica pobune protiv njega, izglednije opredjeljenje književnog subjekta. Obrnut reciprocitet primjetan je jedino u odnosu prema božanskom autoritetu. Zanimat će nas, nadalje, reciprocitet između očitovanja autodestruktivnosti autorskog subjekta i njegova odnosa prema onostranom, božanskom. Rad je, bez obzira na nepodudarnosti s numeričkim naznakama poglavlja, koncipiran kao trodijelna cjelina. U prvom dijelu teorijski prilično čvrsto utemeljena poetička paradigma ženskoga pisma usmjerava se prema elementima važnima za naznačenu temu, objedinjenima pojmovima autodestruktivnosti, traume i subverzije. U drugome dijelu izdvojeni elementi, osobito koncept subverzije, dovodi se u vezu s povijesnim, psihološko-filozofskim, teološkim i književnim aspektima poimanja božanskog i njegova (svevremenskog) značenja u životu

1 Podrobniju argumentaciju u obranu dnevnika i drugih autobiografskih oblika kao književnog žanra moguće vidjeti u Sablić Tomić 2002: 95–146., Zečević 1985. i Zlatar 1998. Zlatar upućuje na teorijske prijeopore i poteškoće u definiranju i razgraničavanju autobiografskih formi, čega se ovdje nećemo značajnije doticati zato što nadilazi tematski okvir rada. Neupitna je, međutim, njihova 'ženska' obilježenost (usp. Protrka Štimec i Dakić 2019: 249–251).

pojedince, što upućuje na nužnost (djelomičnog) interdisciplinarnog razmatranja, sa sviješću o važnosti neudaljavanja od početne pozicije – književne teorije. Završni dio rada konkretizacija je prethodnih dijelova – postavljene hipoteze razmatraju se na filološkim predlošcima. Cilj je rada filološkom analizom književnih predložaka razmotriti subverzivnost kao jednu od temeljnih značajki ženskog pisma u ponešto izmijenjenom ključu, postavljanjem ponešto proširenog pitanja iz naslova: Uspijeva li božanskom autoritetu usmjeriti subverzivnost književnog subjekta, autodestruktivno izraženu, prema suptilnom dijalogu? Može li se subverzivnost, uz otpor, promatrati i kao mogućnost dijalogiziranja s autoritetima?

2. Od traume preko subverzivnosti do autodestruktivnosti

Kod analiziranih autorica kuriozitetan je slučajan detalj – godina smrti jedne autorice gotovo se podudara s godinom rođenja naredne. Uz generacijski presjek, možemo govoriti i o kontinuitetu u nadgradnji ženskog pisma – od djela Dragojle Jarnević kao svojevrsne rodonačelnice, preko dnevnčkih zapisa Ivane Brlić-Mažuranić kojima je pokazala da je njezinoj 'ženskoj književnosti' prethodilo njezino 'žensko pismo', do Mani Gotovac koja ga je 'oslobodila', u skladu sa suvremenim kretanjima unutar feminističke kritike. Sve tri autorice povezane su visokim stupnjem ženske emancipacije, primjereno vremenu u kojemu žive, često ga i nadilazeći. Pod time podrazumijevamo snažnu osviještenost u potrebi za (samo)realizacijom. Za sve tri to neizostavno uključuje izražen poriv za pisanjem te propitkivanje drugih područja ženskog identiteta, čime književnost, kako podsjećaju i noviji osvrti na problematiku ženskog pisma, postaje posrednik u iznošenju osobnog kao političkoga, a književni tekst ogleda se svojim aktivističkim potencijalom (usp. Protrka Štimec i Dakić 2019: 244). Teorija o ženskom pismu oblikovala se na temelju jasno uočljivih književnih praksi naslonjenih na francusku i anglosasku feminističku kritiku 70-ih godina 20. st., utemeljenu na radovima Hélène Cixous i Luce Irigaray (Usp. također Kuvač-Levačić i Alfrević 2017: 571, 572.). U nas na književnu scenu ulazi desetak godina kasnije zbirkom Slavenke Drakulić 'Smrti grijesi feminizma', a u isto vrijeme u svijetu se već kreće prema rodnom teorijama Judith Butler koje inzistiraju na rodnom identitetu kao (kulturnom) konstrukt. Danas feministička kritika ide u smjeru razmatranja (i kritiziranja) složenog odnosa feminizma i popularne kulture (usp. Grdešić 2011) koja s jedne strane nastupa kao 'feministički saveznik', dok s druge degradira postignuća feminizma. Najavljujući u 'Proslovu' ključne pojmove (a jedan je od njih autodestrukcija) i naslovom jednog od poglavlja ('Feminizam kao otpor'), Andrea Zlatar (2010: 97) sugerira da je subverzija u osnovi feminističke misli izrasla početkom 20. st., potaknute društvenim promjenama kojima žena u javnom diskursu zadobiva značajnije mjesto. Feministički otpor usmjeren je »na preoblikovanje postojećih odnosa moći u društvenoj podjeli, na podrivanje patrijarhalnih obrazaca i uvođenje različitih strategija otpora« (Zlatar 2010: 97). Ženska solidarnost izrasla iz takvoga pristupa nije bila poznata autoricama koje su se istom problematikom bavile ranije, ali je subverzivni karakter, usklađen s tadašnjim dominantnim društvenim diskursom, ostao poveznica između dvaju feminističkih svjetova, onoga 19. i onoga 20. st. Zlatar drugu polovicu 19. st. prepoznaje kao važnu kariku za »oblikovanje feminističkog aktiviteta« (Zlatar 2010:

99) preko prvih, doduše usko strukovno obilježenih udruženja (prve feministice bile su učiteljice) i prvog časopisa namijenjenog ženama.² Iako je žensko pismo kao književno-teorijski pojam uobličeno tek u drugoj polovici 20. st., ono ne isključuje starije autorice, samo upućuje na činjenicu o njihovu prigušenom glasu, zbog čega ostaju neprepoznate kao značajnija književna novina sve do pojave umnoženih glasova njihovih nasljednica. Subverzivna orijentacija takve književnosti prema dominantnim (patrijarhalnim) kulturnim obrascima na polju reprezentacije rodni uloga ogleda se u kritičnosti, polemičnosti, ironiji i humoru (usp. Protrka Štimec i Dakić 2019: 244, 245). Otpor izaziva traumu koja je polazište u pristupu konceptu autodestruktivnosti kao njezinoj posljedici. Usprkos tome, govor o ženskom pismu, uopće razdvajanje 'ženske' i 'muške' književne riječi još uvijek upućuje na sumnju u takav odnos prema književnosti, pozivajući se na obvezu književnosti da svoje određenje uvjetuje isključivo književno-estetskim kriterijima i liši ga bilo kakve izvanknjiževne dihotomije kakva je, u slučaju ženskog pisma, spolna određenost. Ipak, valja priznati da je takav naziv u vrijeme svoga oblikovanja skovan s razlogom i da ga, barem djelomično, i nakon zahtjeva drukčijih tendencija, u tom kontekstu valja promatrati. Jezgrovit prikaz o razvoju ženskog pisma nudi Dunja Detoni-Dujmić (1998: 5–8), a više od desetljeća ranije reprezentativne odrednice naznačila je Ingrid Šafranek uspostavljanjem terminološke razdjelnice između 'ženske književnosti', odnosno ženske književne produkcije i 'ženskoga pisma', odnosno specifične ženske poetike. Riječ je o djelima u kojima su »autorice više ili manje svjesne svoje – i to ne samo spolne – specifičnosti, gdje one doista upisuju vlastitu različitost i to ne samo na tematskoj, nego i na tekstualnoj razini, te nastoje oivičiti svoju poziciju žene-subjekta-koji-piše« (Šafranek 1983: 7). Precizira dalje: »žensko pisanje bi nekako bila općenito produkcija koja može biti ženska i ne mora, (...) gdje je rad na stilu daleko važniji i daleko bitniji« (Šafranek 1983: 15). Takvo 'žensko izmještanje' podrazumijeva odmak iz ženske svakodnevice; vrijeme za pisanje zahtijeva strogo razgraničavanje od privatnog vremena, a takva otrgnutost uzrokuje »trajnu nelagodu ženske književne prakse« (Dujčić 2018: 54), usmjeravanje interesa na drukčije tematsko i emocionalno polje;

osjećamo instinktivno da se tu nešto zbiva, da je nešto drugačije i da je to iskazano drugačije, te da žene zaista imaju nešto drugo da kažu. Međutim, doista je teško artikulirati upravo te elemente. Teško je razriješiti dilemu postoji li zasebno žensko pismo ili ne postoji, ali možemo ustanoviti da su u svakom slučaju te komponente prepoznatljive kod izvjesnog broja autorica koje tretiraju jezik kao izražajnost, a nipošto kao neutralnost (Šafranek 1983: 11).

Žensko pismo nastaje i razvija se kao potreba govora o sebi, s izraženim specifičnim manifestacijama ženskog identiteta nerijetko postavljenog u opreku prema muškome. Stoga je teško ignorirati činjenicu da takva proza »progovara iz ženskog gledišta, prikazujući žene i njihove probleme iz još nevidene perspektive«, stvarajući »dotad neviđenu i nepoznatu narativnu, žensku ispovjednu prozu, takoreći novu

2 »Upravo na prijelazu tih dvaju stoljeća, 1900. godine, zagrebačke učiteljice, okupljene u Hrvatskom pedagoškom zboru, pokreću prvi časopis namijenjen ženama – 'Domaće ognjište'« (Zlatar 2010: 99). 'Domaće ognjište' tako »postaje područje ženskog pisanja« (usp. Ivon i Blažinović 2016: 53).

vrstu autobiografije», kako je uočeno analizom proze Irene Vrkljan (Kálec-Simon prema Dobsai i Medve 2018: 326, 327). S obzirom na visok stupanj intimnosti koji podrazumijeva specifičan način govora o sebi, dnevnička i autobiografska forma čine se samorazumljivim izborom. Autobiografsko pisanje često odražava simbiozu ženske svakodnevice i istovremene potrebe za bijegom od nje. Takva ispovijest ponajbolje se izražava upravo u dnevniku kao »ženskom ispovjednom žanru«, »knjizi jada i mjestu otpora« (Dujić 2018: 57). Uvažavanjem paradigme o drukčijem, 'ženskom' senzibilitetu kao razlikovnom obilježju ženskog pisma, na razini književnog subjekta moguće je govoriti o unutarnjoj podvojenosti razvidnoj iz njegove potrebe za razobličavanjem i ponovnim uobličavanjem. Takve oscilacije, pretakanja iz unutarnje analitične razgradnje vlastitih misli i osjećaja u ponovnu izgradnju, na simboličkoj razini možemo promatrati kao autodestruktivnost. (Samo) otkrivanje tako postaje autodestruktivni proces koji razgrađuje, urušava, kako bi iznova izgradio, dekonstruirao. Gotovac će takvo stanje ilustrirati uspostavljanjem veze između teatra i autodestruktivnosti, kazavši kako »teatar nije neko idealno mjesto ako u sebi nemaš barem malu dozu samouništenja, neku nejasnu želju da umreš« (Gotovac 2013: 272). Žensko razotkrivanje autobiografskim pisanjem moguće je tako promatrati kao simbolični autodestruktivni proces vidljiv u rastvaranju vlastite cjeline na osjetljive, bolne, tajnovite dijelove koje je moguće izliječiti jedino analitičkom artikulacijom, pred sobom ili pred svijetom. Književna teorija autodestruktivnost u 'ženskom književnom govoru' prepoznaje kao posljedicu samoanalize iz koje je nemoguće isključiti suočavanje s boli, bila ona doslovna, fizička, ili metaforično proživljena krhkost, jezikom iskazana neukorijenjenost, proizašla iz traume. O autodestruktivnosti u tom smislu možemo govoriti kao o višeslojnoj imanentnosti ženskog pisma prisutnoj u unutarnjoj jezičnoj logici, u identitetskim potragama književnog subjekta, a često se sve zajedno reflektira u fizički opipljivim autodestruktivnim porivima, manifestiranim reakcijama književnog subjekta često usmjerenima prema svome tijelu. Teorijska razmatranja uočavaju da su identitetska traganja u uskoj vezi s tjelesnim:

Problem identiteta danas nigdje nije tako očit kao na području tijela, bilo kao teme u književnosti ili kao predmeta medijskih i bioloških manipulacija. Poruke tijela toliko su snažne da se stječe dojam kako se tisućljeće pred našim očima prelama na tijelu i tjelesnim problemima. (...) Možda su teme tijela i nasilja u umjetnosti na prijelomu tisućljeća upravo zato tako atraktivne jer omogućuju imaginiranje pitanja o identitetu u vrijeme pada svih supstancijalnih utemeljenja i ograda (Oraić Tolić 2005: 78, 79).

Iznesena promišljanja sjedinjuju se u riječima H. Sablić Tomić koja autodestruktivnost prepoznaje i u čistim književnim slojevima, na razini oblikovanja autobiografskog teksta:

Autori mogu vrlo vješto koketirati narativnim strategijama autobiografskoga diskursa nastojeći što je moguće više približiti granice onoga što se stvarno dogodilo sa subjektivnim odnosom, stvarajući na nekim mjestima pukotinu visokog stupnja fikcionalizacije koja spomenute granice destruiira dovodeći

potom i samoga autora do vlastite narativne autodestrukcije (Sablić Tomić 2002: 21).

3. Žensko pismo i odnos prema božanskom – legitimacija ili subverzija?

Umjesto legitimaciji aksiomatski postavljenih koncepata, subverzivni karakter ženskog pisma usmjeren je prema njihovu propitkivanju, a posljedično najčešće i prema njihovu urušavanju. Odnos prema onostranome često se diskurzivno definira i nerijetko (maliciozno) povezuje s dominantnim ideološkim praksama, iako on to u svojoj prirodi nije. Očekivati je, stoga, da će se žensko pismo, subverzivno orijentirano, obračunati s religijskim kao s jednim od nametnutih obrazaca struktura moći. U novijoj povijesnoj paradigmi, zadnjih dvjestotinjak godina, uvriježena suprotnost transcendentnom (nedokazivom) znanstveno je (dokazivo) koje se često nametalo kao jedino istinito, svodeći božansko na konstrukt, odričući mu time ontološki karakter. Potaknuta čestim isticanjem radikalnih suprotnosti između 'nedokazivog' Boga i 'dokazivog' znanja, pojavila su se i razmatanja koja upućuju na teološko-znanstvene komplementarnosti potvrđujući u povijesnom trajanju različite načine smjenjivanja razdoblja sukoba i izmirenja znanosti i teologije (usp. Govorko 2009). Učvršćena (ali ne u potpunosti i nužno točna) stajališta o jasnoj dihotomiji znanost – Bog, usmjerava suvremene teološke rasprave na razmatranje »tehničkog« odnosa prema prirodi i čovjeku (usp. Matulić 2005: 32, 33), ne propustivši uočiti da takav odnos rezultira istovremeno i sviješću o potiskivanju krucijalnih područja ljudskog života kao što je produbljivanje pitanja shvaćanja i razumijevanja ljudske biti, svrhe i odnosa s Bogom (usp. Oslić i Horvat 2017: 292). Na problematičnost simplificiranog odvajanja religije i znanosti upućuje i Manfred Lütz (2012) nudeći zanimljiv pregled razvoja teističke i ateističke misli određivši (i dovoljno ga iscrpno argumentiravši) pitanje odnosa čovjeka i Boga, egzistencijalnim. Opredjeljuje se za – po njemu jedini mogući pristup – prihvatanje onostranog kao aksioma. S druge strane ne negira mogućnost da je na isti način moguće prihvatiti i ateizam. Dakle, tamo gdje nema 'znanstvenosti', moguće je početi jedino iz one pozicije koja nam je prihvatljivija (usp. Lütz 2012: 26, 41):

Bog kao objekt čovjekovih čežnja i želja te Bog kao objekt čovjekovih agresivnosti i razočaranja – samo su dva moguća psihološka objašnjenja. Ona objašnjavaju zbog čega netko vjeruje u Boga, premda on ne postoji, ili obrnuto, zbog čega netko ne vjeruje u Boga, premda on postoji. O onome konačnom i presudnom pitanju – postoji li Bog ili ne postoji – ni jedno ni drugo objašnjenje ne kažu ništa (Lütz 2012: 52).

Lütz energično obrazlaže logičnost svog opredjeljenja, aksiomatskog prihvatanja Boga s ciljem potkrjepljivanja stava o Bogu kao egzistencijalnom pitanju. Ta je pozicija za Lütza nedvojbeno afirmativna, a iscrpljuje se u složenoj argumentaciji od čega će se ovdje navesti tek okvir. Autorova razmatranja, usprkos 'neznanstvenoj' hipotezi, slijede znanstvenu metodologiju. Svjestan nedokazivosti Boga, Lütz argumentaciju traži u razmatranju odnosa različitih znanstvenih disciplina prema tom pitanju.

Analizirajući izmjenu povijesno-umjetničkih epoha, uočava razloge izmijenjena odnosa prema božanskom te različite koncepte religioznosti i ateizma. Razmatrajući sustav ljudskih znanja, uključujući i epohe koje značajno određuje odricanje od Boga, zaključuje da se ponajprije u umjetnosti, u odnosu na sva druga područja ljudske djelatnosti, otkriva kohezijski faktor u odnosu na božansko. Umjetnost razotkriva božansko bilo doslovnom konceptualizacijom motiva (iako takve reprezentacija ne moraju nužno podrazumijevati vjeru u Boga kako je to, primjerice, bilo u renesansi (usp. Lütz 2012: 21, 22)), bilo fenomenom izlaska čovjeka 'iz sebe', odnosno neobjašnjivom transmisijom prema nečemu izvan materijalnih čuvstava (usp. Lütz 2012: 36). Služeći se slikovitim iskazom, takvu 'nadređenu' poziciju umjetnosti Lütz na više mjesta slično opravdava:

Tvrditi kako je psihologija ipak kadra nešto reći o Bogu znači da bi se nešto moglo reći i o 'Čarobnoj fruli' nakon što se točno istraži cjelokupna kazališna mašinerija i nakon što se stekne potpun uvid u opremljenost čitave pozornice te kada se, povrh svega toga, dođe u posjed duševnoga nalaza svih pjevača. Što se time u biti znade o 'Čarobnoj fruli', o Mozartu, o čaroliji glazbe? Ne ćemo pretjerati ako odgovor sažmemo u jednu jedinu riječ: ništa! (usp. Lütz 2012: 36).

Dakle, prihvatimo li tezu o božanskom autoritetu kao o egzistencijalnom pitanju, »pitanju života i smrti« (usp. Lütz 2012: 7), valja uzeti u obzir i mogućnost drukčijeg odnosa pojedinca prema njemu, u odnosu na relaciju prema drugim oblicima autoriteta. Božanski se autoritet, smatra Lütz, svojom kategorijom tajne razlikuje od drugih autoriteta, stoga njegovo osporavanje ne može podlijevati istim modelima osporavanja koji vrijede za ovozemaljske autoritete. Pri analizi odnosa književnih subjekata prema božanskom nije nevažno podsjetiti na činjenicu da je feminizam 19. st., u odnosu na feminističku kritiku 20. st. i feminističke prijedore 21. st., obilježen proturječnostima (Usp. Badurina 2007.) pa su u 19. st. afirmativan odnos prema autoritetima, osobito prema božanskom autoritetu te istovremeno feministički otpor samorazumljive komplementarne pojave (Usp. Kuvač-Levačić i Alfrević 2017: 572–577.).

4. Dragojla, Ivana, Mani – božansko kao model otpora autodestruktivnom

Iz dnevnčkih zapisa Dragojle Jarnević i Ivane Brlić-Mažuranić razvidan je dijaloški odnos prema Bogu. Osim što taj dijalog odgovara doslovno shvaćenom značenju riječi, eksplicitnom dijalogiziranju s Bogom, jezičnoj kategoriji utemeljenoj na (afirmativnoj) razmjeni mišljenja govornika, on odražava i teološku dimenziju dijaloga kao osnovnoga komunikacijskoga koda na relaciji Bog – čovjek; Bog se objavio čovjeku i očekuje od njega odgovor (usp. Kovač 2017: 533). Ivana Brlić-Mažuranić i Dragojla Jarnević Božju intervenciju prepoznaju u svemu što ih okružuje, uključujući i vlastiti životni put.³ Mani Gotovac se u točki osobnog dijalogiziranja s Bogom suprotstavlja svojim

3 Takav je svjetonazor vidljiv na brojnim mjestima u *Dnevniku* Dragojle Jarnević. Primjerice: »...ali Isus nam je liepe čudoredne zakone stvorio, naučio nas kako se imaju poželenja puti jakostju duha nadvladati, i obuzdati životinsku narav, spregnuti je u uzde duševne snage i tako se bliziti velikom tvoritelju iz koga proizlazi duša. Nikakvo umstvovanje na korist tjelesne snage neće me krenuti s moga puta. Osjećam da me oživljuje snažan, velik duh, kako bih inače mogla snašati tešku moju nevolju a ne posrnuti...?« (Jarnević 2000: 19); »Oh bože dobri ti me čuvav, budi mi milosrdan! Jači me, kriepi me, da me vrag napasti

prethodnicama, zadržavajući svoje viđenje transcendentalnog u konceptu ljubavi, ne povezujući ga isključivo s Bogom. Ljubav tako može biti i teatar (usp. Gotovac 2013: 395, 396), a ljudi se razlikuju jedino po tome jesu li živjeli u ljubavi ili bez nje (usp. Gotovac 2013: 442). Autodestruktivne porive autorice pokazuju na nekoliko razina koje je moguće objediniti predodžbom o mreži istovjetnih identitetskih previranja: vlastita identitetska uporišta dokumentirana kao fluidna slika o sebi sučeljavaju se s moralnim dilemama, pitanjem stvaralaštva te s rodnim identitetom (Zima 2019: 85). U sviju je autorica uočljiva autodestruktivnost na razini teksta, vidljiva u jezičnoj isprekidanosti misli i osjećaja. S druge strane, autodestruktivnost je prepoznatljiva i u psiho-fizičkom obliku, kao napad na tijelo ili svjesno uništavanje duha. Riječ je o nedvosmislenoj, jasno izrečenoj spoznaji književnog subjekta o nepodnošljivosti života te želji da ga se prekine. Trauma, kao jedan od koncepata ženskog pisma, najčešće se iskazuje kroz metaforu tijela. Tijelo je, s jedne strane tipično mjesto materijaliziranja žene, s druge ga je strane moguće shvatiti široko kao (pre)nositelja životnih ožiljaka, trauma (bolesti, starosti, nasilja) koje na koncu i same završavaju traumatičnim procesom autodestrukcije. Autodestruktivnost je tako istovremeno promišljanje autorskog subjekta o procesu fizičkog i psihičkog uništavanja, jezična artikulacija toga procesa, ali i pokušaj da se analitičko-subverzivnim pogledom na nespoznatljive i/ili neprihvatljive oblike stvarnosti književni subjekt procesom pisanja spasi od destrukcije. U trenucima nepodnošljivoga, prisutnost božanskog postaje čvrsto uporište Dragojle Jarnević i Ivane Brlić-Mažuranić, dok kod Mani Gotovac božansko poprima obrise kozmičke (ne)ravnoteže. U trenutku smrti djeteta Gotovac ne prepoznaje Božju volju, već božanski gnjev, pitajući se: »Ako Božja ljubav nije imala prema mojoj djevojčici nikakve milosti, prema kome je može imati?« (Gotovac 2013: 234). U odnosu književnog subjekta prema božanskom odražava se društveni diskurs u okviru kojega djelo nastaje; građanski život 19. st. definiran je obiteljskom i društvenom odgovornošću što podrazumijeva upravljanje domaćinstvom, a u okviru javnog života kulturnu prezentaciju obitelji (Zima 2019: 38). Početkom 20. st., usporedo s probojem feminističkog pokreta razvija se i pokret hrvatske katoličke književnosti što pokazuje komplementarnost dvaju ideologema – feminističkog i kršćanskog (usp. Kuvač-Levačić i Alfrević 2017: 573 i dalje). Odnos Dragojle Jarnević i Ivane Brlić-Mažuranić prema božanskome intenzivan je, jasno artikuliran, gotovo prijateljski, osobito u Ivane Brlić-Mažuranić koja se Bogu obraća iskrenom molitvom, ravnopravnim sudioništvom; razvidno je to osobito iz 'Bilježnice s molitvama',⁴ ali je prisutno u cijelom dnevniku. Kod Dragojle Jarnević

nenavlada« (Jarnević 2000: 32); »Bože moj ako ne bude milosrdnosti tvoje ja propadoh!« (Jarnević 2000: 34); »Stvoritelju tebi se utičem, tebi, koji si stvorio čovječansko srce, po čijoj mudrosti su nesnosljive ove naredbe u ljudskih odnošajih postale, kojim se ipak ljudski duh pokoravati ima. Kažu, ti ravnaš udese pukova kao i udese pojedinaca, poravnaj i moj udes da mi ne bude buduć toli pun strahota, toli ih je prošlost i sadašnjost.« (Jarnević 2000: 35); »Ali kobilo me u tuđini i bilo još tako gorko, ja ću se junačiti i nositi, trpiti i bogu se moliti. A koj se moli bogu njega on neostavi! Zato ću hrabro gledati u budućnost i ne zdvojiti.« (Jarnević 2000: 114). Isto je i u Ivane Mažuranić: »Bog je sve, to je najbolje rečeno. Bog je bog, narav. Bog je sve što se na svijetu sbija, jer je svuda ruka njegova, Bog sve ravna i drži kako kaže sveto pismo, Bogu se svi klanjaju i ljube ga a on ljubi sve.« (Mažuranić 2010: 6, 7).

- 4 U Ivane Mažuranić (2010: 144–155), izdvojen je dio naslovljen 'Bilježnica s molitvama', odnosno 'Molitve' (Brešić 2016: 41–53). Vrijeme nastanka podudara se s vremenom dnevničkog pisanja, izuzmemo li molitvu 'Na Uzkrš' iz 1895. (Brešić 2016: 51) te molitvu iz 1896. (Brešić 2016: 52, 53).

osobito, ali i kod Ivane Brlić-Mažuranić, možemo u određenim segmentima govoriti o tijesnoj vezi autodestruktivnosti i srama – srama zbog iznevjerenih očekivanja drugih, srama prema autoritetu (usp. Vučković 2016), ali i srama kao iznevjerenja vlastitih očekivanja, kao »neuspjeh da se živi prema očekivanjima same osobe« (Črpić i Novak 2016: 381). Sram uvijek uključuje dvostruki odnos – odnos osobe prema sebi i prema društvu (usp. Črpić i Novak 2016: 380, 381). Zbog autodestruktivnih poriva i Ivana Brlić-Mažuranić i Dragojla Jarnević osjećaju odgovornost pred božanskim autoritetom (što uključuje i određeni oblik srama), smatrajući ih izrazom nepovjerenja prema Njemu. Autodestruktivni poriv književnog subjekta u Dragojle Jarnević proizlazi iz egzistencijalne borbe, a suprotstavljanje društvenim konvencijama dovodi do brojnih razočaranja. Elementarne egzistencijalne probleme književni subjekt pokušava nadići angažmanom na tržištu rada čiju ponudu doživljava nedostojnom u odnosu na percepciju o vlastitim kompetencijama. Priznanje njezina pedagoškog rada⁵ dogodilo se kasno, nakon mukotrpnih samostalnih nastojanja – od posla guvernanke u Mletcima, preko pokušaja osnivanja privatne škole, do samoorganiziranog poučavanja u nepovoljnim uvjetima. Turobnost takva položaja književni subjekt materijalizira kontinuiranim razmišljanjem o prekidu života, recipročno raspoloženjima koja, usprkos pozitivnim proplamsajima, zadržavaju u cijelom 'Dnevniku' izrazito melankoličan ton. Kada književni subjekt, međutim, preispituje svoj životni izbor, lirski intonirani prijekori, pitanja, sumnje i odobravanja koje si upućuje sadrže i svojevrsnu narativnu napetost – budući da nisu rijetki, čitatelj je u stalnom očekivanju prevrata. Čitajući dionice introspektivnog preispitivanja, čini se kako dnevnička književnost mjestimično poprima ulogu potpuno fiktivnog, 'neistinitog' žanra te da će iskazana žudnja, inhibirana htijenja (i prigušeno žaljenje za vlastitim odabirom) rezultirati autoričinom intervencijom prema sretnom završetku. Intenzivna potreba književnog subjekata za nezavisnošću pretvara se u nezadovoljstvo izraženo autodestruktivnim porivima, iskazanima na brojnim mjestima dnevničkih zapisa uvijek kao razmišljanja o prekidu života. Ono što takve autodestruktivne pokušaje sprječava, sraslo je na temeljima preporodnih ideja i kršćanske tradicije – kolektivni ideal, ostvarenje svrhe pojedinca djelovanjem za kolektiv, Bog kao smisao postojanja, gospodar i upravitelj života kojemu je ljudsko suprotstavljanje besmisleno, a jedino je smisleno prihvatiti križ. Prva misao o ljepoti i olakšanju koje bi donijela smrt javlja se 2. listopada 1835: »Da neima u mene vjerozakona, pa da mi nije duh toli ponosit, odišla bih na kupski most, pa si prikratila život toli nesnosan...« (Jarnević 2000: 63). Ponavljat će se takva razmišljanja kao pokazatelj trajne krize književnog subjekta do kraja dnevničkog pisanja, nadvladane na više mjesta dijalogiziranjem s Bogom i prihvaćanjem božanskog autoriteta. Dnevnički autodestruktivni govor Dragojle Jarnević subverzivan je prema društvenim autoritetima, ali je submisivno prihvaćanje Božjeg, sazdan na temeljima kršćanske pomirljivosti i nade u iskupljenje nakon trpljenja, u okvirima metafizičkoga. Odnos prema božanskom u Dragojle Jarnević je korektiv koji sprječava književni subjekt u realizaciji autodestruktivnih poriva jer svoj život promatra kao Božju intervenciju u kojoj vidi ostvarenje svoje svrhe i kojoj se nema pravo suprotstavljati. Za razliku

5 U kontekstu pedagoškog rada Dragojle Jarnević (usp. Odža 2018) nužno se bilo dotaknuti i ovdje analizirane problematike. U radu je ponuđen i nešto širi pristup literaturi o Dragojli Jarnević.

od Dragojle Jarnević čiji je 'Dnevnik' odraz gotovo cjelokupnoga životnog iskustva i autobiografskog romana Mani Gotovac koji autorica piše izdvajajući njoj važne životne segmente i promatrajući ih naknadno, »prisjećajućim pripovijedanjem«, »sindromom naknadne pameti« (Sablić Tomić 2002: 20), što čini temeljnu razliku između dnevničke i autobiografske proze, valja uzeti u obzir činjenicu da je dnevnik Ivane Brlić-Mažuranić rezultatsvega trogodišnjeg pisanja (1888. – 1891.),⁶ mladenačkog razdoblja zaključenog zarukama, kojemu tek slijedi iskustvo sazrijevanja. Retrospektivni osvrt zrelog književnog subjekta koji događaje pripovijeda iz perspektive proživljenoga, svjesno zaogrćući zbilju fikcijom, kako je to kod Mani Gotovac, nije stoga u ravnopravnoj poziciji u odnosu na stvarnost dnevničke proze Dragojle Jarnević ili Ivane Brlić-Mažuranić koje pišu ono što proživljavaju u trenutku pisanja. Kod Ivane Brlić-Mažuranić ishodište autodestruktivnosti ponešto je drukčije negoli u Dragojle Jarnević – privilegiran život književnog subjekta narušen je traumom od iznevjeravanja sebe zbog prihvaćanja društvenih uzusa. Dnevnički zapisi Ivane Brlić-Mažuranić oblikovani u zanimljivo štivo Sanje Lovrenčić (2013) pokazuju kako su temelji tihog trpljenja u analitičnom i introspektivnom pristupu književnog subjekta. Prvi poetski pokušaji interpolirani u dnevnik, otkrivaju kompleksan filozofski pogled na tijek i smisao života:

Sivi soko pod oblak se diže
Crvić mali u prašini gmiže
Poginu sokol, grom ga udari
Mali crvić dalje životari (Mažuranić 2010: 48).

Nadalje su popraćeni i sličnim proznim produbljivanjem (usp. Mažuranić 2010: 40, 42). U dnevničkom pisanju, odrazu spisateljskog talenta i tipičnog poleta mladenačkih ljubavnih stremljenja, sadržani su i snažni tragovi autodestruktivnosti. Za razliku od izričaja Dragojle Jarnević, promišljanja književnog subjekta u Ivane Brlić-Mažuranić o završetku života ne proizlaze iz njegovih životnih teškoća, štoviše, na više je mjesta iskazana jasna svijest o blagodatima vlastitog položaja kao i zahvalnost za darovanu ljepotu. Autodestruktivni porivi vezani su za filozofsku dimenziju promišljanja o smislu života, oni su rezultat unutarnjeg sraza: živjeti puninom ili tek živjeti? U takvim promišljanjima Bog je temelj i okosnica čije je djelovanje nedokučivo. Svjestan svoga skoka iz prosječnosti u senzibilnom doživljaju života, književni subjekt Ivane Brlić-Mažuranić za partnera u razgovoru uvijek odabire Boga. Otvorenost, želja za iskrenim razgovorom uvjetuje da Boga doživljava »blisko, prostodušno, djetinje, kao da razgovara s najboljom prijateljicom« (Artuković 2016: 474):

Ja vidih prerano sviet; i drugi ga vide, ali ga ne razumiju. Nu meni je Bog užasnu sposobnost razuma prerano dao; ja ga vidih i progledah. (...) Bože, zašto moram misliti? Zašto ne imam manje karaktera pak da se skončam? Zašto nije sviet onakov kako mišljah da je? Kako bi mogao biti? Zašto, zašto to sad uvidjam? Što me k tomu navodi? Kakov uzrok? (...) i ja se vjeruj smijem sama sebi i mom ludom mišljenju. Ili poluditi ili se ubiti ili...biti čovjekom. Zaboga kako mi šumi u glavi zaboga ta ja ludujem (Mažuranić 2010: 35).

6 Valja napomenuti da memoarsko i dnevničko pisanje Ivane Brlić-Mažuranić izlazi iz okvira omeđenog navedenim trogodišnjim razdobljem (usp. Artuković 2016: 474) kojim se koristimo za potrebe ovoga rada.

U dvojbi biti ili tek životariti i teškoći uspostavljanja ravnoteže između životne praktičnosti i strasti prema životu, razmišljanje o smrti služi kao lijek, kao čitatelji nismo izloženi dojmu o mogućnosti da književni subjekt posegne za autodestruktivnim rješenjem, bez obzira na činjenicu što autodestruktivni govor nije rijedak. Jaka sumnja u vlastite mogućnosti, usprkos snažnoj želji za pisanjem (usp. Mažuranić 2010: 18), uvijek se izvrće u autoironiju, pri čemu se često zaziva Božja pomoć, a Boga se istovremeno stavlja u položaj ravnopravnog sugovornika i superiornog moćnog tvorca i upravitelja. Dnevnik Ivane Brlić-Mažuranić u cijelosti balansira između ambivalentnosti sreće zbog posjedovanja nepraktičnog životnog dara kakav je pisanje i nesreće koja proizlazi iz tereta toga istog blagoslova (usp. Mažuranić 2010: 31, 40, 42, 48). U Ivane Brlić-Mažuranić nema gorčine prema svijetu kao u Dragojle Jarnević, niti fizičke autodestruktivnosti kao u Gotovac, ali nije nezanemariv govor književnog subjekta o smrti pa i vlastitoj (usp. Mažuranić 2010: 34, 47), sadržan u dnevničkoj rečenici koja otkriva intimni svjetonazor, zapisanoj 19. srpnja 1889. »život je čeznja, čeznja je sav život«. Vrlo rano književni subjekt Ivane Brlić-Mažuranić uočava poveznicu između svoje naravi, vlastite sklonosti da svijet vidi očima umjetnika, i božanskoga. U težnji umjetnosti k savršenstvu prepoznaje poveznicu života s božanskim (usp. Mažuranić 2010: 116). Božja prisutnost u nje je oličenje dobra i nadahnuće za njezino stvaralaštvo, ali i blizina smrti, ne kao bijega od života ili autodestruktivnih misli, već slično kao i u Dragojle Jarnević, kao iskrene vjere u vječni život i spoj ovozemaljskog i metafizičkog. Molitve,⁷ osobito zapisi koji izlaze iz vremenskog okvira pisanja dnevnika (1895., 1896.) posebno iskazuju snagu njezine vjere. Bog postaje dnevnik – neupitan prostor povjerenja. Taj odnos toliko postaje dublji koliko autorica priznaje nemogućnost njegova potpunog razumijevanja. Bog je ekvivalent pisanja, 'ono nešto' što se osjeća, a ne može se pojasniti izvan sfere osjećanja. Bog je u Ivane Brlić-Mažuranić, jednako kao i u Dragojle Jarnević, stvoritelj i gospodar njezina života koji djeluje kroz nju. Njezina je odgovornost u djelovanju, a djelovanje, osim o njoj, ovisi i o snazi koja je od Boga. Suočavanje s gubitkom djeteta koji će pokolebati autorski subjekt Mani Gotovac, u Ivane Brlić-Mažuranić liječi se vjerom u Boga:

Ti si, Bože, sina svoga dao da trpi za sve ljude – nisi li i nama sina – Tvoga dao da za nas trpi? Činilo mi se da to vidim u njegovom bistrom i razumnom pogledu koji je oživljavao cielo ono izmučeno lišće. Taj njegov bolni pogled kojim nas je i umirući pratio bio je kao pogled razumnog bića koje osjeća da trpi i znade da se nemože mukam oteti (...) Kako da posvetim uspomenu onoga dana kad smo ga sahranili? Kako da i drugi osjete blagohotnost njegovog života i da ja sama sebi kažem: »nije badava trpio«. – Ti ćeš mi dati snagu, Bože, da sama sebe savladam, i, Tebi, Bože, obećajem da ću tu snagu upotriebiti i nikada zaboraviti da si mi ju dao na moju molbu. Činit ću život onom koj mi je najbliži, tako sretnim koliko bude od mene ovisilo, svladat ću naglost i tvrdokornost koju je usljed slabosti moje duševne i tjelesne nastala – bit ću koliko god budem mogla pouzdana i neću klonuti kad me bolest i slabost moja shvate. – Kad pofalim u ovom što sam Ti u srcu obećala a ovdje ubilježila da mi i u pameti ostane –

7 Usp. bilješku 4.

molit ću Tebe i onog malog mučenika da mi oprosti što neštujem bolje njegove uspomene. Amen (Brešić 2016: 52, 53).

Kroz odnos prema božanskom, Ivane Brlić-Mažuranić odgovara na egzistencijalne tjeskobe, Bog je u nje u funkciji smisla i utjehe, upravo Lützovim riječima, egzistencijalno pitanje – u nemogućnosti da dosegne smisao u ovozemaljskom životu, Bog postaje dnevnički suputnik, gotovo kao dnevnik sam kojemu se autorica povjerava i koji joj pruža mogućnost, ako ne odgovora, onda barem razgovora o nedokučivim pitanjima. U odnosu na subverzivan odnos prema ovozemaljskim autoritetima, odnos je Ivane Brlić-Mažuranić i Dragojle Jarnević prema metafizičkom kao simbolu apsolutnog autoriteta afirmativan. Postavljanjem književnih subjekata predstavnica predfeminističkog vala u afirmativan odnos prema jednom od autoriteta – božanskom, autodestruktivno mijenja smjer. Uključivanjem onostranoga rušilačka snaga umanjuje svoj intenzitet. Dok društveni angažman u Dragojle Jarnević često uključuje prijezir prema nedostižnim elitnim krugovima hrvatskoga društvenog i kulturnog života, a za Ivanu Brlić-Mažuranić te iste strukture dio su odrastanja, Mani Gotovac se na sasvim drukčiji način suočava s njima, prikazujući ih kao lucidnu borbu, zadovoljavajući se i opcijom pada na tom putu, vođena mišlju o povijesti koja »nije samo sila, nego su i snovi i nade i čežnje« (Gotovac 2013: 20) i unutar koje je, u prostoru nade i čežnje, moguće naći mjesto za sebe. Autorski subjekt Mani Gotovac kroči samostalno, i tu je moguće uočiti sličnost s Dragojla Jarnević, boreći se ravnopravno nepravilnim izgovorom svoga 'r', ni manje ni više, za posao radijske voditeljice, raskida brak bez obzira na status nevjeste ugledne obitelji, zadržavajući tek prezime i ne pomišljajući na autodestruktivnost, usprkos poteškoćama koje nosi život samohrane majke. Život prihvaća kao mogućnost kojom upravlja, vjerujući u priču o jastogu; »kada mu padne ljuštura i ostane samo meso, ako tu noć tako preživi, ako ga ne pojedu druge ribe, sutradan će biti snažniji i veći...« (Gotovac 2013: 83). U usporedbi s njezinim prethodnicama, od kojih se jedna (Ivana Brlić-Mažuranić) tiše, a druga (Dragojla Jarnević) prilično dosljedno odupire društvenim autoritetima, može se reći da je subverzija u Mani Gotovac eksplicitna i glasna. Od početka svoga autobiografskog romana Gotovac svoj književni subjekt otkriva kao duhovit i (auto)ironičan karakter. Žeđ za (svjetovnim) životom otkriva se na svakoj stranici, između ostaloga, i aktivnim društvenim angažmanom. Književni subjekt sudjeluje u prijelomnim događajima hrvatske povijesti strastveno osluškujući i gradeći svoj put, izvodeći »u svojoj sveopćoj euforiji svakojaka ludila« (Gotovac 2013: 34), iskazujući eksplicitno subverzivnost vlastitog djelovanja. U skladu je to s vremenom nastanka njezine autobiografske proze, a takva polazišna točka određuje i znatno drukčiji odnos prema božanskom. U fokus privatnosti prodire »povijesno i ideologijsko iskustvo« kojim se »dešifriraju egzistencijalne potrebe« (Sablić Tomić 2002: 8) i onda kada ih autorica negira tvrdeći, primjerice, kako je nikada nije zanimala politika. Političnost, dakle, nije opredjeljenje, nego način života na koji je upućivalo žensko pismo u procesu svoga formiranja. Pismo Ivane Brlić-Mažuranić i Dragojla Jarnević na sličan način odražava društvene reperkusije svoga vremena, formiranje građanske klase obilježene »diskursom o dužnosti« (Zima 2019: 103) koji se očituje ponajprije u potenciranju figure majke i supruge. Iako se iz Ivanina i Dragojlina dnevničkog diskursa nazire politička osviještenost

književnoga subjekta, u društvenoj praksi 19. st. politika je uglavnom područje muškoga djelovanja. Društveno-kulturni angažman priznat je tek kao nadgradnja obiteljskom. Društveni diskurs nije nevažan refleks u povijesti pojedinca, intimno pismo svih triju autorica na različite ga načine odražava, štoviše, njegove granice često su i međe u identitetskoj realizaciji književnih subjekata, »personalnost« je tako »diskurzivno oblikovana«, »autor kao društvena funkcija postaje katalizator suvremene društvene zbilje i indikatorom povijesti pri čemu osobno vrijeme preuzima zalihi univerzalnoga, a tematizirana prošlost i sadašnjost postaju osobnim ulogom u budućnost« (Sablić Tomić 2002: 9, 12, 13). Upravo takva temporalna trijada prošlost-sadašnjost-budućnost zaključena nesigurnom budućnošću koja je uvijek u relaciji prema neperspektivnoj sadašnjosti, uzrokuje trusnost svih analiziranih autorskih subjekata, vidljivu u autodestruktivnim porivima. Mani Gotovac, međutim, takvu sadašnjost, prošlost i budućnost prihvaća kao svojinu bez preispitivanja udjela višega smisla u njihovoj kreaciji. Ona poseže za božanskim isključivo u trenutcima u kojima gubi kontrolu nad događajima ili pak kada su izvan njezine (ljudske) moći djelovanja. Autodestruktivnost književnog subjekta Mani Gotovac do vrhunca dovodi djetetova smrt, a pokreće je prvi intenzivniji sukob s ljubavnikom. Proživljavanje autodestruktivnih poriva najdestruktivniji je dio njezine ispovijesti, destruktivan za čitatelja, traži povrat knjizi i strah od nje. Eksklamativnom agresivnošću njezin jezik razlikuje se od znatno pomirljivog tona prethodnica. Mani Gotovac govori glasno, rečenice kao i postupci njezina književnog subjekta imaju odjek krika – spoznaja da je Gorki istovremeno s drugom ženom pokreće niz reakcija kojima se, manifestirajući ih glasno i vidljivo, brani od autodestrukcije, usmjeravajući se destruktivno prema drugima. Osjećajući latentni nesklad u vezi s Gorkim, bilježi: »Kući se nisam javljala da me što ne pitaju. Popila sam već dva meprobamata. Htjela sam zaspati, nije išlo. Onda sam počela piti travaricu«. Gorki razotkriva njezino fizičko stanje: »Ne tuširao se, smrdljiva si, kakav je to smrad?« (Gotovac 2013: 57). Uhićenje Gorkog provocira autodestruktivno psiho-fizičko stanje⁸ koje kulminira kćerinom smrću. Gubitak posla opisuje »živčanom rastrojenosti« (Gotovac 2013: 104) u kojoj njezine pobune postaju javno dostupne, upravo teatralne. Saznanje o kćerinoj bolesti paralizira je, prebacuje je u bestežinsko, gotovo transcendentalno iskustvo:

Pala sam na pod. Nisam bila u nesvijesti, samo u potpunoj tmici. Htjela sam postavljati pitanja, ali nisam mogla otvoriti usta. Micala sam uporno čeljustima, nijedan zvuk nije izlazio iz mene. Grlo mi je suho, središte pustinje. Gube se boje, imena, oblici. Vidim tek jednog smrznutog slavuja. Onda počinjem razabirati sjene (Gotovac 2013: 145).

Zahvaljujući za »milost« (Gotovac 2013: 159), ona ne precizira o čijoj je milosti riječ. Njezin jezik jasnoćom, jednostavnošću i razumljivošću, ali i grubom simbolikom (kada, primjerice, sebe naziva kujom) upućuje na potrebu jasnog definiranja tereta kako bi ga lakše odbacila. Tragedija pokreće i jezični disbalans pa strepnju nad kćeri iskazuje rečenicama bez interpunkcije koje sugeriraju neizvjesnost, bol koju je jezikom nemoguće iskazati: »Anajeslijepagluhanijemanepomična« (Gotovac 2013: 158). Promišljanja Mani Gotovac sumnjičava su prema Bogu, neshvatljiva ravnoteža

⁸ Usp. Gotovac 2007: 94, 95.

Božjeg djelovanja za nju je projekcija neravnoteže i nepravde:

Kažu da se danima ispušta duša. Hoće li moja kćerka danima ispuštati dušu? Što ću joj šaputati tada? Da ide u nešto drugo, u nešto bolje? To bi značilo da taj njezin put ima smisla. Ali kojeg smisla, Bože moj? Kad bih mogla samo vjerovati kako će tamo biti netko tko će joj dati čašu toplog mlijeka (Gotovac 2013: 197).

Uzrok nepovjerenja književnog subjekta u Boga izostanak je Božje reakcije. Likovi »bogotražitelja« htjeli bi da im se Bog otkrije ako postoji – »zato ih iritira i egzistencijalno muči njegova šutnja« (usp. Špehar 2001: 143). Josip Bratulić ističe kako brojna književna djela podastiru implicitnu prisutnost Boga. Za Desničina 'Proljeća Ivana Galeba' konstatira kako se »na malo mjesta spominje Bog: ali on je tu često prisutan, i u umovanju i u mirenju, upravo u življenju umjetnika i boema koji se u knjizi opisuje« (Bratulić 2001: 169). Upućuje tako na »religioznu zaokupljenost« u hrvatskoj književnosti, bilo da je riječ o pozitivnoj ili negativnoj potvrdi teze. Slično se očituje i Drago Šimundža govoreći o različitim modifikacijama »paradoksalnih interferencija religioznih stanja i doživljaja koji se između sebe miješaju i suprotstavljaju u slojevitim, često suprotnim ili protuslovnim preklapanjima i suodnosima« (Šimundža 2001: 171), objedinjujući ih dvjema kategorijama: »religiozne bifurkacije i teističko-ateistički kompleksi«, objašnjavajući ih fenomenima od kojih je jedan, »doživljaj vjere u nevjeri«, prepoznatljiv u M. Gotovac kada se književni subjekt, izmučen djetetovom bolešću, obraća Bogu u kojega ne vjeruje. Navodeći niz primjera iz naše književnosti, Drago Šimundža zaključuje kako ovaj pristup religioznosti proizlazi iz straha provociranog postavljanjem književnog subjekta u granične situacije: »Kad se javi opasnost, bol, nevolja ili smrtna pogibelj, onda se (...) i u krajnjim indiferentistima ili, čak, ateistima ponekad događaju paradoksalne interferencije vjere i nevjere« (Šimundža 2001: 180). Odnos prema religioznome, dakle, katkad je teistički, katkad ateistički, a nerijetko »vrlo slojevito u međusobnim interferencijama i preklapanjima« (Šimundža 2001: 173), nerijetko protuslovno:

Javljuju se kompleksne situacije i neočekivana iznenađenja u kojima je Bog čovjeku istodobno blizak i dalek. S jedne strane ga intimno u sebi osjeća, »intimnije« nego samoga sebe, ali ga egzistencijalno ne nalazi i ne prihvaća; s druge ga strane, u drugim odnosima, ponekad jednako tako ne čuje i ne vidi, zastaje pred »njegovom šutnjom«, a opet ga intuitivno naslućuje i na svoj način doživljava (Šimundža 2001: 174).

Takav odnos prema onostranom pokazuje izgradnja dvostrukog identiteta književnog subjekta: s jedne je strane Mani, fokusirana na prihvaćanje; s druge je pak 'Dive od mora', identitet rezerviran samo za umrlu djevojčicu koji provodi dane u razgovoru s njom na grobu, opažajući njezinu prisutnost oko sebe, u pojavnostima ovozemaljskog života. Rijetko se Mani Gotovac izravno obraća Bogu, a takav govor pun je gnjeva i sumnje u Njegov smisao:

Ako je to istina, nije li to onda fijasko Boga? Ili je to višak Božjeg sadizma? Ili njegov neproničan hir? Ili smo Ana i ja za njega obično smeće? Ako Božja ljubav nije mogla prema mojoj djevojčici imati milosti, prema kome je može imati?

(Gotovac 2013: 234)

U Mani Gotovac nema eksplicitno vođenog razgovora s Bogom, ali osvrti književnog subjekta na prošlost naznačuju da se božanskom pristupa kao uzročno-posljedičnoj vezi koja određuje životni tijek – svaki korak uzrok je sljedećem, a taj proces omogućava uočavanje vlastitih ispravnih i pogrešnih koraka s ciljem da se postane bolji čovjek, zahvaćen ljubavlju kao smislom koji povezuje ovostrano i onostrano. Na takav način promatra lanac koji je veže za njezine pretkinje, baku i majku. Kod Mani Gotovac iskazuje se drukčiji odnos prema božanskom negoli kod njezinih prethodnica. Dok je za njih Bog vrhovni gospodar zaslužan za sve što im se događa, kod Mani Gotovac je Bog izazov za promišljanje kojega ipak strogo distancira od vlastite volje i odluka koje donosi. Bez obzira na drukčiji odnos prema božanskome koji ide putem negiranja, preispitivanje onostranog i ovdje je prisutno kao pokazatelj čovjekove potrebe za konstruktivnim elementom sagledavanjem kojega se, bilo da je riječ o prihvatanju ili odbacivanju, stvara mreža značenja nužnih kao oslonac. Takav pristup upućuje na otvorenost za prihvatanje Lützove teze o Bogu kao egzistencijalnom pitanju iz čega proizlazi mogućnost promatranja subverzije kao pokušaja dijaloziranja.

5. Zaključak

Žensko pisanje u cjelini pokušaj je eskapizma od traume, putem razotkrivanja i autodestruktivnosti književnog subjekta, vidljive na jezičnoj i sadržajnoj razini teksta, subverzivno usmjerene prema autoritetima. Odnos autorskog subjekta prema božanskom sličan je u dnevničkim zapisima Dragojle Jarnević i Ivane Brlić-Mažuranić. Dok je u Dragojle Jarnević Bog slamka spasa koji istovremeno autoricu izlaže jobovskim kušnjama da bi ojačao njezinu vjeru, u Ivane Brlić-Mažuranić on je radost, ljepota, život, početak i kraj, utočište i predmet zahvalnosti, smisao i cilj postojanja. Odnos književnog subjekta Mani Gotovac prema Bogu ne postoji na način na koji mu pristupaju njezine prethodnice. U skladu je to i s društvenim određenjem autoriteta. Dok je kod Ivane Brlić-Mažuranić subverzija prema društvenim autoritetima suptilna, kod Dragojle Jarnević prilično hrabra u odnosu na diskurs vremena u kojemu stvara, za obje je Bog neupitan autoritet, Lützovim riječima, egzistencijalno pitanje. Kod Mani Gotovac možemo govoriti o sekularizaciji Boga, o svojevrsnoj subverziji svih vrsta autoriteta, uključujući i božanski. Ona mu se stoga rijetko izravno obraća, ali ga nehotično priznaje kao prisutnost kojoj prkosi i protiv koje se bori, ali s kojom i opstaje. Božansko je za nju duhovnost koja kontrolom slučajnosti upravlja životima, stoga ga češće vidi kao besmisao. Autodestruktivni elementi prisutni su kod svih analiziranih autorica. Uz metaforičku kategoriju ženskoga unutarnjega svjesnog i nesvjesnog slamanja, podrazumijeva i stvarni, tjelesni autodestruktivni element, koji zbog psihičkog sloma teži i fizičkoj autodestrukciji, odnosno smrti. Autodestruktivnost književnog subjekta recipročna je odnosu (ne)povjerenja prema autoritetima – što je ogorčenje prema autoritetu jače, jači su i autodestruktivni porivi. Njegovanje odnosa povjerenja prema božanskom autoritetu u Ivane Brlić-Mažuranić i Dragojle Jarnević tako utječe na stabilizaciju autodestruktivnosti. Uporaba jezika kompatibilna je s naznačenim odnosom prema autodestruktivnom i božanskom. Rečenice Dragojle

Jarnević izmireno su ponavljanje autodestruktivnih namjera i utjecaja Bogu koji je u njima sprječava, izazivaju čitateljsku empatiju, ali ne ulijevaju strah u tragičan ishod. Jezik Ivane Brlić-Mažuranić obilježen je ushitom, egzaltacijom i čitateljskim strahom od zanesenjačke lucidnosti nepredvidivog ishoda. Stranice autobiografskog pisma Mani Gotovac u kojima opisuje svoj slom pune su bijesa, buke i borbe. U Mani Gotovac je subverzija prema društvenim autoritetima jednaka subverziji prema božanskom autoritetu. Iskustvo gubitka djeteta, međutim, književni subjekt upućuje na intenzivnije preispitivanje onostranoga. To rezultira otporom autorskog subjekta prema božanskom, ali neupitno i propitkivanju istoga, odnosno otvaranju dijaloga s božanskim, u konačnici postavljanjem prema božanskom kao egzistencijalnom pitanju. Zaključno, ponavljanjem pitanja iz početne hipoteze, je li u subverziji književnog subjekta ženskog pisma prema autoritetima (pri čemu je osobito ilustrativan božanski autoritet) vidljiv pokušaj dijaloziziranja s njima te, s tim u vezi, usmjeravanje ženske pobune na rješenja davno postavljenih, ali ne do kraja riješenih pitanja feminističke kritike, otvara se prostor za drukčiji pogled na subverzivni element ženskog pisma, što može biti poticaj u analizi novijih ostvarenja na tom području književnosti.

Literatura

- Artuković, M. (pr.) 2016. „Dnevnički i memoarski zapisi Ivane Brlić-Mažuranić“ (pogovor priređivača). U Vinko Brešić (ur.), *Ivana Brlić-Mažuranić: Moji zapisci, Sabrana djela Ivane Brlić-Mažuranić*, sv. 1. (str. 441–475). Slavonski Brod: Ogranak Matice hrvatske.
- Badurina, N. 2007. Između stereotipa i subverzije. *Zarez: dvotjednik za kulturna i društvena zbivanja*, br. 220–221, 13. prosinca 2007.
- Bratulić, J. 2001. „Govoriti drugačije“. U Ivan Šestak (ur.), *Religijske teme u književnosti: zbornik radova međunarodnog simpozija održanog u Zagrebu 9. prosinca 2000.* (str. 159–170). Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove.
- Brešić, V. (ur.) 2016. *Ivana Brlić-Mažuranić: Moji zapisci. Dnevници, memoari, molitve, putni i drugi zapisi. Sabrana djela Ivane Brlić-Mažuranić*, sv. 1. Slavonski Brod: Ogranak Matice hrvatske.
- Črpić, G.; Novak, K. 2016. „(Be)sramna kultura“. *Crkva u svijetu*, 51, 3, 379–395.
- Detoni-Dujmić, D. 1998. *Ljepša polovica književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Dobsai, G.; Medve, Z. 2018. „Recepcija hrvatskog ženskog pisma u mađarskoj književnosti (hrvatsko žensko pismo i mađarski književni kanon)“. U Ivo Babić i sur. (ur.), *Zbornik radova Komparativna povijest hrvatske književnosti. Književni kanon* (str. 322–329). Split: Književni krug Split, Zagreb: Odsjek za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Dujić, L. 2018. „Rad i rod u Čudnovatim zgodama šegrta Hlapića i Pričama iz davnine“. *Libri et liberi: časopis za istraživanje dječje književnosti i kulture*, 7, 1, 53–65.
- Gotovac, M. 2013. *Fališ mi u proljeću, u jeseni, u ljetu, u zimi*. Zagreb: Profil Knjiga.
- Govorko, I. 2009. „Znanstveni divizam i divinizacija znanstvenog uma“. *Spectrum: ogledi i prinosi studenata teologije*, 3–4, 28–38.
- Grdešić, M. 2011. „S onu stranu ‘popularnog feminizma’: razvoj feminističkih kulturalnih studija početkom 2000-ih“ U Maša Grdešić (ur.), *Malleus maleficarum. Zagorka, feminizam, antifeminizam* (str. 207–220). Zagreb:

- Centar za ženske studije.
- Ivon, K.; Blažinović, J. 2016. „Kako bih mogla da budem dobra ili o ženskom pismu Jagode Truhelke“. *Magistra ladertina*, 11, 1, 51–72.
- Jarnević, D. 2000. *Dnevnik*. Karlovac: Matica hrvatska.
- Kálec-Simon, O. 2011. „Foltok (Irena Vrkljan: Selyem, olló – Marina, avagy az életrajzról)“. *Jelenkor*, 2011/1, 111–113.
- Kovač, V. N. 2017. „Dijaloška bit vjere u perspektivi odnosa Bog – čovjek – Crkva – svijet“. *Bogoslovska smotra*, 87, 3, 531–552.
- Kuvač-Levačić, K.; Alfrević, J. 2017. „Žensko pismo i 'katolički angažman' Side Košutić (na primjeru konstrukcije protagonistkinja u romanesknoj trilogiji *S naših njiva*, 1944.)“. *Crkva u svijetu*, 52, 4, 570–591.
- Lovrenčić, S. 2013. *U potrazi za Ivanom*. Zagreb: Mala zvona. <https://hrcak.srce.hr/192650>. (24. 2. 2020.)
- Lütz, M. 2012. *Bog. Mala povijest najvećega*. Split: Verbum.
- Matulić, T. 2005. „Bioetičko tematiziranje ljudskog umiranja: umiranje u procijepu medicinskog tehnicizma i ontoantropološkog 'personizma'“. *Crkva u svijetu*, 40, 1, 29–62.
- Mažuranić, I. 2010. „Dobro jutro, svijete!“ *dnevnički zapisi 1888.–1891*. Zagreb: Mala zvona.
- Odža, I. 2018. „Pedagoško djelovanje Dragojle Jarnević u kontekstu njezina *Dnevnika*“. *Metodički ogledi*, 25, 1, 87–117.
- Oraić Tolić, D. 2005. *Muška moderna i ženska postmoderna. Rođenje virtualne kulture*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Oslić, J.; Horvat, S. 2017. „Kritička promišljanja Ante Matkovića o dijalogu neuroznanosti, teologije i filozofije po pitanju čovjeka“. *Riječki teološki časopis*, 48, 2, 289–307.
- Protrka Štimec, M.; Dakić, M. 2019. „Tijelo pamćenja je pčela koja me bode‘ Emancipatorske prakse ženskog pisma 80-ih“. *Poznańskie Studia Slawistyczne*, 16, 243–255. <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/pss/article/view/19553>. (14. 4. 2020.)
- Sablić Tomić, H. 2002. *Intimno i javno. Suvremena hrvatska autobiografska proza*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Solar, M. 2004. *Ideja i priča*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Šafranek, I. 1983. „Ženska književnost i 'žensko pismo'“. *Republika*, XXXIX, 11–12, 7–28.
- Šimundža, D. 2001. „Paradoksi vjere i nevjere u književnosti“. U Ivan Šestak (ur.), *Religijske teme u književnosti: zbornik radova međunarodnog simpozija održanog u Zagrebu 9. prosinca 2000*. (str. 1711–96). Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove.
- Špehar, M. 2001. „Bog u djelima Miroslava Krležu“. U Ivan Šestak (ur.), *Religijske teme u književnosti: zbornik radova međunarodnog simpozija održanog u Zagrebu 9. prosinca 2000*. (str. 135–149). Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove.
- Vučković, A. 2016. „O sramu“. *Crkva u svijetu*, 51, 3, 371–374.
- Zečević, D. 1985. *Dragojla Jarnević*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti,

Sveučilišna naklada Liber.

Zima, D. 2019. *Praksa svijeta*. Zagreb: Naklada Ljevak.

Zlatar, A. 1998. *Autobiografija u Hrvatskoj: nacrt povijesti žanra i tipologija narativnih oblika*. Zagreb: Matica hrvatska.

Zlatar, A. 2010. *Rječnik tijela. Dodiri, otpor, žene*. Zagreb: Naklada Ljevak d. o. o.

DRAGOJLA, IVANA, MANI – SUBVERSION AS DIALOGUE?

Abstract

The paper analyses the diaries of two Croatian authors, Dragojla Jarnević (1812 – 1875) and Ivana Brlić Mažuranić (1874 –1938), and Mani Gotovac's autobiographic prose *I Miss you in Spring, in Autumn, in Summer and in Winter*. The poetic characteristics of said literary works follow the matrix of female literature, frequently marked by a traumatic experience. Trauma is manifested by the self-destructive tendencies of the literary subject presented in two ways: by the specific use of linguistic elements and/or, at the level of content, through the authors' explicit narrative about their self-destructive tendencies. These tendencies were motivated by the authors' inability to establish a satisfactory relationship with the existing societal paradigms – symbolically denominated as authorities in this paper. This predominantly subversive attitude towards authorities, which results in the self-destructive tendencies of the literary subject, is particularly discernible in Jarnević and Brlić Mažuranić. These authors also exhibit an inversely reciprocal relationship between their self-destructive tendencies and their acknowledgment of the metaphysical domain as a form of authority. Gotovac's attitude towards the metaphysical domain is different than that of Jarnević and Brlić Mažuranić; it is a sort of "experience of faith through infidelity" (Šimundža). The aim of this paper is: 1) to explore different manifestations of self-destructive tendencies in literary subjects, 2) to explore the relationship between self-destructive tendencies and the metaphysical domain, and 3) to enable the possibility of a different interpretation of the subversive element of female literature by tackling the issue of whether a subversive attitude towards authorities may be perceived as a latent tendency towards opening a dialogue with them.

Key words: authority, dialogue, divine, Dragojla Jarnević, female literature, Ivana Brlić Mažuranić, linguistically-shaped reality, Mani Gotovac, self-destructive tendencies, subversiveness